

De første konturer af et museernes Danmarksbillede

Af Peter Dragsbo

Der tales meget om bevaring i disse år. Og ikke uden grund, for gennem de sidste 20 år har vi set, at selv herhjemme i vort relativt hensynsfulde, historiebevidste og let konservative land har vi formået at ændre landskaber, udradere store bykvarterer, splitte vante sammenhænge og livsrammer for tusinder af mennesker. Derfor har også bevaringsbegrebet været nødt til at forandre sig – fra tidligere tiders lidt eksklusive fredning af det sjældne, det gamle og det bemærkelsesværdige, til en bred indsats for, at samfundsplanlægningen tager hensyn, ikke blot til enkelte bygninger og anlæg, men også til helheder og sammenhænge i vore daglige omgivelser.

Og erfaringerne fra de seneste årtier har også vist, at en stillingtagen til bevaring ikke kan vente, til fænomenerne har nået en »passende« alder. Det hurtige tempo for nedslidning og udskiftning af vore omgivelser bevirker stadig oftere, at den almene trussel kommer længe før den almene forståelse af bevaringsværdierne i det, der forsvinder. Københavns brokvarterer er ved at være borte, inden de af andre end et fåtal er erkendt som andet end slum. Andelsmejeriets skorsten, bungalow'erne, industribygningerne fra 1930'erne – netop som vi tror, at vi har rigeligt af dem, eller blot ikke ænser dem, er de ved at være sjældenheder. Bevaringsarbejdet har måttet skubbe »fronten« fremad – har måttet tage sig af »det forsømte århundrede« mellem bygningsfredningslovens 100-års-grænse og nutiden.

Dermed har bevaringsdiskussionerne også i stigende grad måttet beskæftige sig med det, der indgår i menneskers liv, i produktion, samvær, livsformer. »Bevaring« er blevet et politisk begreb, fordi det lige så meget skal tage stilling til et levende samfund som til en overleveret kulturarv. Bevaring er derfor blevet en fælles sag for kulturhistorikerne på museer og arkiver, fredningsstyrelsen, planlæggerne, politikerne, beboergrupperne, miljøbevægelsen og mange andre. I denne artikel vil jeg se på bevaring af landskaber og bebyggelser, set fra lokalmuseerne (1).

Museerne og fredningsplanerne

Det nye bevaringsbegreb har betydet, at museerne har indset, at deres ansvar for kulturhistorien ikke stopper ved museumsdøren, men lige så vel omfatter byer og kulturlandskaber som genstande og arkiver. En anledning til at vise, at der med dette ansvar også fulgte en vilje til at få indflydelse på samfundsplanlægningen, har blandt andet været amternes planlægning. I fortsættelsen af regionplanarbejdet har amtskommunerne nemlig fået til opgave at udarbejde sektorplaner – heriblandt fredningsplaner, som skal omfatte f. eks. de geologiske, naturhistoriske, kulturhistoriske og fritidslivets interesser. Med hensyn til kulturhistorien stod amterne uden egen sagkundskab, og derfor kom lokalmuseerne naturligt ind i billedet.

Især beskrivelsen af kulturhistorien i nyere tid var imidlertid et helt nyt arbejdsområde for museerne, og det var derfor nødvendigt, at der, inden museerne gik i gang, foregik en grundig diskussion af arbejdsmodeller og praktiske fremgangsmåder. For ikke mindst fra de sidste 100 år er mængden af fænomener så stor i by og på land, at der er en stor risiko for, at man »ikke kan se skoven for bare træer«. Der er en fare for, at man giver sig til at foretage omfattende registreringer af enkeltelementer: forsamlingshuse, missionshuse, stationer, stendiger, møller – og tror, at prikkerne på kortet tilsammen kan give overblikket over den komplekse udvikling siden 1850. Alle de her nævnte ting og mange flere er det naturligvis nyttigt at få kortlagt. Men kun på baggrund af et grundigt kendskab til hele egne og regioners historie, til samspillet mellem landskab, teknik, konjunkturer, politik, ejendomsfordeling, magtinteresser mv., samt til de typiske, synlige udtryk for denne udvikling, kan man foretage en fornuftig udpegning af, hvad der i den enkelte egn er så karakteristisk, at det er bevaringsværdigt.

Derfor har de museer, som er gået i samarbejde med amternes fredningsplaner, lagt så stor vægt på, at der allerførst skulle udarbejdes samlede, amtsvise kulturhistoriske oversigter. Når så mange museer har engageret sig i arbejdet, skyldes det ikke blot bevidstheden om, at et kvalificeret bidrag til fredningsplanerne har betydning for en sikring af de kulturhistoriske værdier i fremtidens samfund. Årsagen er lige så meget, at et sådant oversigtsarbejde er en forudsætning for, at museerne kan prioritere den etnologiske undersøgelsesvirksomhed, som er ved at komme i gang i disse år.

Foreløbig er der udgivet kulturhistoriske oversigter, udarbejdet af museumsfolk i Vestsjællands, Ringkøbing, Ribe og Sønderjyllands amter, mens hovedstadsområdet og Københavns amt er på vej. Ligeledes er der lavet værdifulde registreringer af landsbyer i f. eks. Fyns og Vejle amter. Alt i alt er der – trods de mange forskelle i metode og detailleringsgrad – ved at gro en kulturhistorisk Danmarksbeskrivelse frem.

Vejrum Bakke ved Struer. Vejrum Kirke med sit »herregårdsspir« fra 1700-årene, set mellem bronzealderhøjene Brokhøje – hvor der på den ene er sat et genforeningsmonument i form af en pyntedysse med runeindskrift. Tidsaldrene mødes – og kan i et fortættet glimt give en historisk fortælling, som overgår enhver museumsudstilling! Thorben Lundø fot., Struer Museum.

Hvad er bevaringsværdi egentlig?

I det følgende vil jeg prøve at give nogle eksempler på, hvad det er, museernes folk har beskrevet og fundet bevaringsværdigt – og ikke mindst hvorfor.

»Bevaringsværdi« er jo ikke noget, der kan fastlægges en gang for alle. Det er et begreb, som må udvides, hver gang forskere får ny viden, beboere står over for nye trusler mod deres miljø eller lokalsamfund får en ny identitet. – Det er derfor heller ikke et neutralt begreb. Byboer og bønder, borgerskab og arbejderklasse, teknokrater og kollektivister – alle har de deres egne værdier, som ofte må være i modstrid med hinanden, fordi de ikke bruger omgivelserne ens, fordi de ikke har samme magt eller økonomiske interesser i dem. Man kunne nævne fiskerihavnen, der er daglig arbejdsplads for de fastboende, men promenade for sommergæsterne. Eller man kunne nævne gaden på det københavnske Vesterbro, der er

spekulationsobjekt for nogle, et symbol på »de dårlige gamle dage« for andre, og for beboerne både et problem og en identitet – alt efter social status og kulturelt tilhørsforhold.

Hvordan landskaber eller byer fungerer og bruges – hvilke kulturer, traditioner og interessekonflikter, de rummer, er ikke noget, der kan afdækkes ved nogle måneders oversigtsarbejde. Dertil kræves egentlige, dybtgående etnologiske undersøgelser. I amtsbeskrivelserne har museernes folk måttet koncentrere sig om at indsamle den eksisterende viden og supplere den med nogle måneders rundrejse i de respektive egne, hvor fotografiapparat, notesblok og »kulturhistoriske briller« var arbejdsredskaberne.

Det er derfor i høj grad det synlige – det fysiske miljø – som museerne i denne omgang har beskrevet og struktureret. I denne forbindelse har museernes kulturhistorikere – ud over at pege på de mange mere traditionelle historiske og arkitektoniske bevaringsværdier – ikke mindst bidraget til at vise, i hvilken grad landskaber og byer er en stor, åben bog med tusinder af fortællinger om menneskers liv og kultur gennem tiderne for den, der forstår at læse sproget. Det er denne »fortællerværdi«, som også er blevet det centrale i den seneste bygningsfredningslov, hvor § 1, stk. 1 taler om »bygninger, der belyser bolig-, arbejds- og produktionsvilkår og andre væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling« som et væsentligt interesseområde for bygningsfredning.

Fortællerværdi i helheder

En vigtig gruppe af gode fortællinger i vore omgivelser består af helheder, som er bevaret så godt som uspoleret fra en bestemt tidsperiode – med få eller mange elementer, som alle beretter om denne periodes liv og kultur. Helheder af denne type er det, man traditionelt har opfattet som det mest bevaringsværdige, vi ejer – f. eks. de små førindustrielle købstæder som Ærøskøbing, Præstø eller Ebeltoft – eller 1700-årenes søfartsbyer som Dragør og Sønderho.

Til vore traditionelle bevaringsværdier hører også det »klassiske« danske landskab – et sydfynsk landskab med landsbyer, bindingsværksgårde og et helstøbt herregårdsmiljø eller et sønderjysk bakkeland med levende hegn og klukkende småbække. Det er det kulturlandskab, som romantikken lærte os at sætte pris på.

Et eksempel på et sådant bevaringsværdigt landskab kan vi hente fra amtsbeskrivelsen af Sønderjylland, hvor bind 1 bl. a. indeholder en række sammenfattende egnebeskrivelser:

Vej mellem levende hegn på Løjtland. Junggreen Have fot.

LØJT SOGN

Løjt med Barsø fremtræder umiddelbart som en særpræget del af det østsønderjyske kulturlandskab. Både naturgeografisk og kulturhistorisk falder en række træk, som karakteriserer store dele af Sønderjylland, her sammen i en særudvikling, der næsten virker selvforstærkende. I en ret skarp kontrast til det omgivende fladere landskab består Løjt øst for Kirkebyen af tætliggende, stejle og frugtbare morænebakker.

Det og nærheden til købstaden Aabenraa med skove og gode sejladsmuligheder har dannet en hovedforudsætning for dannelsen af en selvstændig og velhavende klasse af bønder, der i perioder, hvor konjunkturerne var gode, gjorde søfart til en hovednæringsvej. I deres kontakter, rejser og levevis blev de mere borgere end bønder. Historisk er Løjt den del af Danmark, der først afskaffer fællesskabet og udskifter jorden. Det sker allerede fra slutningen af 1500-årene, og det indebærer, at markerne indhegnes i små løkker. Helt til i dag er hegnene blevet formet ved kløvning og nedkrogning, en metode som ikke genfindes andre steder i landsdelen. Selv om de sidste 30–40 år har nedbrudt den traditionelle pleje – hegnene er maskinklippede og nedlagt i stort tal – så fremtræder de dog stadig som en meget væsentlig detalje i indtrykket af det gamle kulturlandskab.

Ligesom i hovedparten af Sønderjylland har bønderne ikke været tæt bundet til opdyrkning og drift af storgodser. De har ret selvstændigt kunnet dyrke deres jorder og lægge forholdsvis stor vægt på kvægopdræt og salg af overskudsprodukter, og på Løjt specielt som nævnt søfart. Ved siden af dette er udskiftningen formodentlig blevet begunstiget af den spredte beliggenhed af gårdene. Det er et oprindeligt træk, som bakkelandet i sig selv har fremelsket. På Løjt fuldføres den

tidlige udskiftning langt fra i en samling af hver enkelt gårds jorder eller en udflytning af bygninger.

Bebyggelsesmønstret bæres af de mange små gårde, der sjældent ligger helt alene, men er samlet i småklynger på to eller tre. Disse tvilling- og trillinggårde er dannet ved flere former for delinger, hvad en fællesbetegnelse gerne afslører. Fra de større gårde er springet til de næsten jordløse arbejderhuse stort, og mellemlaget af husmandsbrug har været ubetydeligt. Op mod 1864 var fordelingen i Løjt sogn 300 huse med og uden jord og 137 gårde. Bortset fra Kirkebyen, der er lagt på grænsen til det fladere, mere moserige og grusholdige land omkring Bodum, er bebyggelsen ikke samlet til egentlige landsbyer. Mindre klumper af gårde findes i Stollig, Skovby, Åbæk og på Barsø. Kun i Barsmark bygade har terrænet muliggjort et langt og sammenhængende anlæg af gårde, der i en række på ca. 6 km når helt ind til Kirkebyen.

Af de karakteristiske detaljer i bygninger og anlæg kan nævnes, at stuehusene ligger frit, har en anseelig dybde, er grundmuret allerede i 1700-årene, de byprægede ornamentter som øjenbrynsbuer, kvaderpudsede pilastre og pilastre eller frie søjler om dørene. På Løjt og Barsø har indtil 1920'erne været bevaret større anlæg i bulkonstruktion. I dag ses enkelte rester i udlænger, mens der inde i husene findes flere gamle træpanelvægge fra de oprindelige bulhuse, endvidere bræddbeklædninger og mange fornemme 1700-tals døre, alkovedøre m. m. Endelig fortæller en lille detalje som de gamle granitledsten om de solide led, der tidligere dannede indgang til gode markløkker. De ses spredt langs vejene eller opmarcheret ved indkørsler, og de bærer ofte årstal og ejerinitaler. Over for disse tegn på selvbevidst velstand er kontrasten stor til de beskedent dimensionerede arbejderhuse, der ligger på smalle jordstrimler langs vejene (2).

Denne oversigtlige egnsbeskrivelse er så i bind 2 om Sønderjylland suppleret med en kommunevis ordnet, detaljeret beskrivelse af en lang række mindre helheder og enkeltfænomener. For Løjtlands vedkommende har opgaven været at udpege nogle af de mindre områder, som i særlig grad repræsenterer områdets kulturhistorie. Som eksempel kan vi tage »område 14« i Aabenraa Kommune:

STENTOFT-KNAPPEN

Med tyngdepunkt i den smukke, højtbeliggende kaptajns gård Stentoft fortsætter bebyggelsen fra Stollig ned til udflugtsrestauranten Knappen.

Stentoftgårds stuehus er et resultat af Aabenraasøfartens første blomstringstid i sidste halvdel af 1700-årene. Det brede grundmurede hus har som det ses flere steder på Løjt en facade med indgangsparti både i gavlen og mod gården. Begge steder er døren indrammet af murede pilastre og vinduerne har øjenbrynsbuer. Herved bliver gården næsten en kopi af købstadens gavlhuse. Udlængerne er nybyggede og camoufleret beboelse.

De mindre gårde og kådnersteder langs bækken repræsenterer for største delen de nye steder, der blev oprettet med befolkningstilvæksten i første halvdel af 1800-årene. Øverst på bakken knejser kaptajn Schlaikers rødstensvilla fra 1890'erne. Ved resterne af vandmøllen Stenbjergmølle fungerer Knappen stadig som sommerrestaurant med en karakteristisk terrasse fra 1890'erne.

Alt i alt et koncentreret udsnit af Løjts bygningshistorie i en stejl slugt, der følger bækken i et fald mod Avbæk og fjorden (3).

Stentoftgård, kaptajns gård fra 1785. Peter Dragsbo fot.

Men også fra de sidste 100 år findes der fremragende helheder, hvor alt fortæller om en epoke eller en side af udviklingen. Det gælder for eksempel de større byers mange intakte miljøer fra industrialiseringens gennembrud. Om 1870'ernes internationale idealer for arkitektur og bybygning fortæller f. eks. den store helhed, som i København udgøres af Søerne, Dronning Louises bro, Søtorvet, Frederiksborggade, Farimagsgade og Ørstedsparken. Spir, tårne, stuk, broer, pladser og parker – man skal langt ud i Europa for at finde noget tilsvarende! Over for disse store linjer i borgerskabets by står så de lige så intakte, men som førnævnt truede arbejderkvarterer på Broerne.

Ude i provinsbyerne giver den mindre målestok ofte en mere fortættet fortælling. For eksempel kan man inden for 8–10 gader i Frederiksbjergkvarteret i Århus møde karakteristiske eksempler på alle stilstrømninger og boligtyper i perioden 1870–1920. Endnu mere dramatisk bliver helheden, når man f. eks. som i Horsens vest for Allégade på en gades højre side ser fabrikken med dens fornemme forhus – og på gades modsatte side byens første arbejderbyggeforenings lave længe! Den samme utroligt fortællende enhed af industri og arbejderkvarter møder man f. eks. i Nykøbing Mors omkring jernstøberiet, i Randers ved »Scandia« og mange andre steder.

Men når talen er om de sidste 100 års bidrag til landskab og bybebyggelse, er opgaven med at få fortalt, at »det her bare er alle tiders«, ofte svær. Det er ikke nemt at formidle, at en række forbyggede små rødstensgårde langs en endeløs hedelandevej er et ualmindeligt godt og bevaringsværdigt eksempel på en jysk hedeopdyrkning. At en forkølet bebyggelse ved et vejkryds i Vendsyssel er en spændende mejeriby, der fortæller om et vigtigt kapitel i dansk landbrugs historie. Eller at et villa-kvarter i Herlev eller Ballerup er interessant, fordi det beretter om københavnernes flugt fra byen under 1930'ernes krise – ud til hjemmebyggede havehuse i et »fjernt« landsogn.

Ikke mindst Vestjylland, hvor tre fjerdedele af alle byer og bygninger stammer fra tiden efter 1870, har »lidt« under den manglende forståelse for de sidste 100 års bevaringsværdier. Det viser f. eks. det meget lille antal fredede bygninger. Her ligger der en kæmpeopgave i at fortælle, at de vestjyske miljøer har lige så stor interesse som f. eks. Fyn eller Løjtland, fordi de er typiske for en udvikling, der betød så meget for netop disse egne.

Et af disse indtil nu lidt miskendte miljøer er stationsbyerne, og derfor er det glædeligt, at der i de jyske amtsbeskrivelser er gjort meget ud af disse. Jeg kan f. eks. citere den generelle kulturhistoriske beskrivelse af Ribe amt:

STATIONSBYERNE – DE NYE BYER FRA TIDEN EFTER 1850

De såkaldte stationsbyer må siges at være de sidste 100 års mest markante bidrag til Vestjyllands bebyggelse. Nye småbyer i landdistrikterne skabtes i slutningen af 1800-årene overalt i landet, men i få egne har de præget bebyggelsesmønster så meget som i Vestjylland. Det var udviklingen i landbruget efter 1850, der skabte behov for stadig flere centre for vareforsyning og håndværk, som før havde været købstædernes monopol. I deres kerne afspejler de nye småbyer deres rolle som oplandscentre – købstædernes stedfortrædere.

Første generation af disse byer voksede op som ægte stationsbyer ved de 1874–75 anlagte jernbaner, mens anden generation opstod i landdistrikterne og ved sidebanerne i årene mellem 1890 og 1920. Efter 1920 gjorde lastbilerne og det bedre vejnet mange af de mindre byer overflødige. Da de fleste nye byer i Vestjylland voksede op på bar mark, og da mange af byerne samtidig kun har haft en ringe udvikling i nyere tid, står mange af de nye byer som en velbevaret fortælling om den måske vigtigste periode i Vestjyllands historie.

I deres kerne rummer de nye byer nogle meget faste elementer: Købmandsgård, hotel, mejeri, evt. apotek, lægebolig, posthus m.v., der beretter om byernes oplandsfunktioner. Dertil kommer så lange rækker af småhuse, bygget af småhåndværkere og handlende, også med beboelse, butik og værksted under samme tag. De beretter om de selvstændige erhvervsudøvere, som især prægede de nye byers erhvervsliv. Nogle af de største nye byer fik desuden miljøer, der hører større byer til: fabrikker, etagehuse, anlagte villaveje etc. Og endelig tilkæmpede byerne sig en lang række institutioner, som hørte til »en rigtig by« og som understregede de nye byers rolle som centre også for åndelig og social

Stationsbymiljøer i Hovedgård, tegnet af Hans Kruse 1984.

aktivitet i landdistrikterne: kirke, teknisk skole og realskole, missions- og forsamlingshus, bypark, gas- og vandværk osv.

Mange af de nye byer i amtet rummer særdeles velbevarede og historisk interessante miljøer. Det gælder ikke mindst de store stationsbyer som Ølgod, Tistrup, Bramming, Gørding, Holsted, Brørup og Vejen. Især omkring stationerne, hvor de ældste og fineste huse byggedes, er der miljøer af stor værdi. Gamle lokalcentre som Grindsted, Sdr. Omme og Nr. Nebel, der først efter 1900 blev stationsbyer, rummer også miljøer af interesse, og blandt de mindste af 2. generations stationsbyer kan Henne og Glejbjerg nævnes. Især sidstnævnte rummer et interessant bykompleks, hvor »Aastrup gade« er et spændende vidnesbyrd om starten på en ny by, bevaret uden senere tilføjelser, fordi byudviklingen ved placeringen af Glejbjerg station 1916 samledes om denne (4).

Hvordan den enkelte stationsby kan beskrives med en kort tekst og få, velvalgte illustrationer, kan herefter vises med Hovedgård i Vejle amt som eksempel:

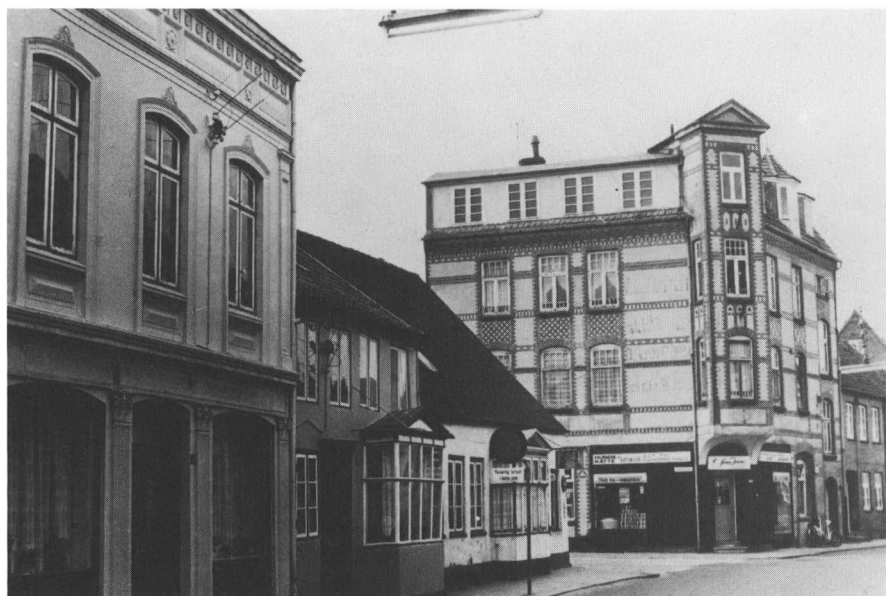
HOVEDGÅRD – STATIONSBY MED TÅRNE OG SPIR

Byen er opstået omkring stationen ved den østjyske længdebane, åbnet 1868. Byen er på mange måder en typisk stationsby med en lang række »stationsbyhuse«, heraf enkelte pretentløse med to etager, tårne eller spir. Der er flere håndværkergårde, kro fra banens åbningsår, mejeri, elværk, missionshus, apotek opr. 1907, savværk, teglværk. Hovedgård er et eksempel på de stationsbyer, som ikke længere er afhængige af jernbanen (stationen er iøvrigt nedlagt).

I de senere år er der bygget meget i Hovedgård. Stationsbypræget er stadig fremherskende i de to hovedstrøg nord for stationsbygningen samt i Østergades lave huse på banens østside (5).

Fortælleverdi i kontraster

De sidste 100–150 års bebyggelsesformer og -miljøer stiller begrebet »fortælleverdi« over for en udfordring. Det er en tid, der mere end nogen anden historisk periode har været præget af store og grundlæggende forandringer på alle områder. Skal vi finde noget i vore omgivelser, som

Søndergade, Tønder. Her mødes tidsaldrene, med huse fra (fra v.) ca. 1870, 1800, 1680, 1905. Måske uharmonisk – men spændende! Peter Dragsbo fot.

fortæller om disse forandringsprocesser, nytter det ikke, at vi bare leder efter helstøbte miljøer. Vi må vende »det kulturhistoriske øje« mod kontrasterne, mod de synlige brud og konflikter. Smukke er stederne sjældent efter en traditionel målestok – men de beretter koncentreret og ærligt om de seneste generationers historie.

Lad os tage et sted i Esbjerg, Kirkegade. Her ligger et lille hus fra byens første fattige nybyggertid klemt mellem på den ene side 3–4-etagers ejendomme med tårne og nyrenaissancefacader fra 1890'ernes »amerikanske år« og på den anden side en »smagfuld« bank-parkeringsplads fra 1970'erne. I en nøddeskal: Esbjergs indre by i hundrede år! Eller lad os tage et sted som Hanstholm, yderst på knuden. Her har middelalderkirken og 1800-talsfyret som nærmeste naboer både 1920'ernes spredte, hvidkalkede fiskerhuse, de tyske bunkers og 1960'ernes planlagte mønsterby i parcelhusstil. Eller det sted ved Tørsbøl i Sønderjylland, hvor der midt i en fredelig 1800-tals-landsby ligger to mægtige bygninger i arkitekt Jablonowski's offentligt-tyske nygotik fra 1898: banegård og hotel ved en forlængst nedlagt stikbane fra Flensborg. Eller et usædvanligt rodet sted i Odsherreds sommerland, hvor sommerpensionater fra århundredskiftet,

Naffet, Haderslev. Til venstre jernstøberens og storgrossererens palæer fra 1858 og 1904, til højre to små boder fra 1700-årene. På brandgavlen anes endnu reklamen for Holzkohlen, Nusskohlen og meget andet. Peter Dragsbo fot.

gamle husmandshytter shinet op som »bondehuse«, spejderlejre, sommerhuse i alle stilarter, grill og minigolf er en synlig short story om 80 års typisk dansk fritidsliv.

Et eksempel på, hvordan den »harmoniske« og den »dramatiske« opfattelse af kulturhistorisk bevaringsværdi kan tørne sammen, viste en sag i Haderslev i slutningen af 1970'erne. På det tidspunkt var restaureringen af den indre by gået i gang og nået til en husrække i gaden Naffet, som især bestod af små 1-2-etagershuse fra 17-1800-årene. Midt i husrækken lå imidlertid to store huse: Dels et 3-etagers hus i hamborgsk nygotik, bygget i 1858 af byens første og største jernstøber Wolfgang Pedersen. Dels et storborgerligt etagehus i tysk jugendstil, bygget i 1904 af storgrosserer Sohl. På ét sted kunne man altså se tre faser i byens erhvervsudvikling tilligemed to skoleeksempler på byens sydfra kommende stilpåvirkninger. Men de store huse var planlagt nedrevet som »uharmoniske i gadebilledet«, og først efter en hård kamp om fredning af jernstøberens palæ blev helheden sikret.

Denne nyere opfattelse af bevaringsværdi præger mange af amtsbeskrivelserne. Som symbol for denne opfattelse af helhederne »på tværs af historien« kan bringes et citat fra Ringkøbing amt:

. . . Netop ved Vejrum Kirke har man iøvrigt en udsigt, hvor man vel mere end noget andet sted i amtet får trukket en bred historisk linie – med en utilsigtet humoristisk pensel.

Fra hovedlandevejen mellem Holstebro og Struer ser man mellem bronzealderhøjene Brokhøje den middelalderlige Vejrum Kirke med sit »herregårdsspir« skænket af ejere til Quistrup og Ausumgård, omgivet af parken plantet af den rationalistiske provst Krarup (stifter af Ringkøbing Amts Landhusholdnings-selskab, plantningsforegangsmand m.v.). På den ene oldtidshøj er rejst en genforeningssten i form af en dysse, sat af sognets skolebørn med en grundtvigsk lærer som initiativtager. Stenen bærer teksten »Gud sammen førte, hvad sammen hørte« og udtrykker datidens historicisme ved at være indhugget med rune-lignende skrift! (6).

I beskrivelsen af Vestsjællands amt er bl. a. gennemgået et landskab syd for Kalundborg, der gennem tiderne langtfra har eksisteret i fred og harmoni:

Kalundborgs nære opland mod sydøst er et område, der har gennemgået store ændringer siden begyndelsen af 1700-tallet. Byområdet strækker sig i dag til de nærmestliggende landsbyer, en enkelt – Melby – er allerede indlemmet. Havne-anlæg og omfattende storindustri dominerer mod syd ved overgangen til Lerchenborg nu arealmæssigt stærkt reducerede herregårdslandskab.

Lerchenborg oprettedes under navnet Østrupgård i 1704 ved nedlæggelse af landsbyen Østrups 8 gårde og senere jordudvidelser. Herregården indgik som en del af det store godsområde, der i 1755 blev stamhus under navnet Lerchenborg. Ved afståelse af jord i. h. t. lensafløsningsloven og gennem yderligere bortsalg til bl. a. Statens Jordlovsudvalg reduceredes godset betydeligt fra 1923.

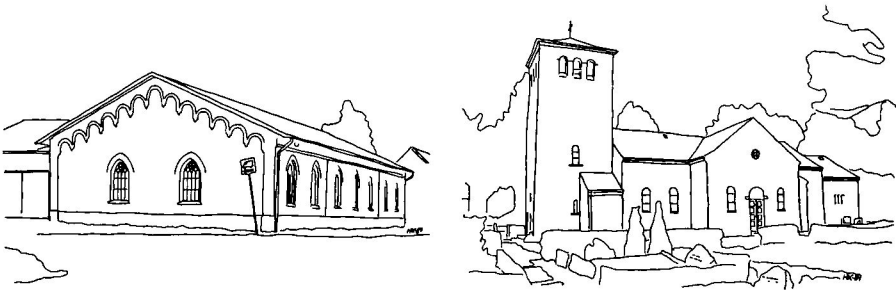
Østrup er en bebyggelse med flere kolonier af statshusmandsbrug oprettet i årene 1925/53–54 efter statshusmandsloven af 1919, på afgivet og frasolgt jord fra Lerchenborg. Arkitektonisk indeholder denne bebyggelse gode eksempler på landbrugsbygninger fra forskellige perioder – flertallet er opført i Bedre Byggeskik-stil.

Området ved Melby Sønderstrand og Bastrup Sønderstrand består af oprindelige, små, gamle husmandsbrug, der i sin tid var underlagt Lerchenborg og oprettet i forbindelse med bøndernes hoverifrigørelse. Husmændene udgjorde herefter en vigtig arbejdskraft for godset. Få af de oprindelige bygninger har overlevet, idet brugene senere er om- og nybygget. Flere er udvidet med tillægsjord i. h. t. den første statshusmandslov, der kom i 1899, og efter 1919-loven.

På kanten af husmandsområdet ligger landsbyen Bastrup med mange jordløse gadehuse opført i bindingsværk. Landsbyen står i kontrast til kirkelandsbyerne med store gårde og bebyggelse fra andelstidens gennembrud.

Samlet afspejler husmandsbebyggelserne syd for Lerchenborg forskellige faser af den historiske udvikling i husmandsbefolkningens tilknytning til herregårdene (7).

En fortælling om kontraster i de folkelige bevægelser. Til venstre missionshuset »Pella« i Skanderup, til højre valgmenighedskirken sammesteds, indrettet 1922 i et tidligere andelsmejeri! Hans Kruse tegn. 1984.

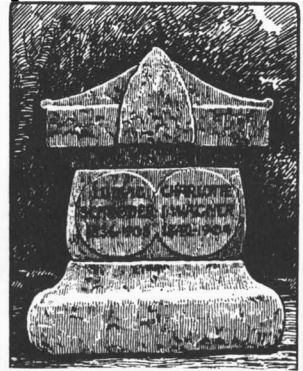
Lerchenborg-området er et vidnesbyrd om en århundredlang magtkamp mellem herregård og husmandsklasse i landbosamfundet, som kan genfindes overalt i landet, hvor der er – eller har været – herregårde. Nogle steder »vandt« godset, og arbejderhuse, tjenerfløje, polakkaserner m.v. ligger stadig i slotsspirets skygge. Andre steder vandt bønderne helt, som i Vestjylland, hvor mange herregårde ved »godsslagtingerne« omkring 1800 helt veg pladsen til fordel for nye, rationelt anlagte bondelandskaber.

Det er også tydeligt, at de, der har beskrevet de enkelte amter, har haft et meget vågent øje for signalerne for tilhørsforholdet til de folkelige, religiøse, nationale og politiske strømninger, som prægede landbosamfundet i slutningen af forrige århundrede. To beskrivelser kan illustrere dette. Først Skanderup sogn i Vejle amt:

Skanderup sogn var i tiden omkring århundredskiftet stærkt præget af konflikten mellem Indre Mission og Grundtvigianerne. Sognepræsten var den stærkt indremissionske pastor Moe, som før havde været præst i Harbøre (Harbørebevægelsen). I 1882 var opført missionshuset »Pella« i Skanderup kirkeby (den kaldes derfor også »Pellaby«). I Skanderup landsby derimod blev grundtvigianerne dominerende: I 1910 dannedes en valgmenighed, som i 1922 fik egen kirke. Kirken blev til ved en gennemgribende ombygning af det tidligere andelsmejeri. En efterskole med friskole er oprettet 1914. Brugsforeningsbygningen er fra 1918. I Skanderup ligger også den store gård Wissingminde med hovedbygning fra 1912. Den er af røde mursten med hjørnepilastre af gule sten. Præstegården ved Skanderup kirke er opført i 1924, efter at den tidligere præstegård i Nagbøl var udstykket og solgt.

Bebyggelsen i Skanderup er en blanding af store gårde og nye og ældre huse. Sammen med valgmenighedskirke, friskole og brugs er det et karakteristisk miljø (8).

Herregårdslandskabet med de mange fortællinger: Fra oven Lerchenborgs hovedbygning (1743–45), i midten fæstehusmandshuse fra omkring 1800 i Asnæs Vesterskov og nederst statshusmandsbrug fra 1950'erne i Østrupkolonien. Fot.: Gunnar Solvang 1980, Kalundborg Museum.

Mindesten i Skibelund Krat. Trap: Danmark, 4. udg.

Og derefter et uddrag af beskrivelsen af Bedsted sogn i Sønderjylland:

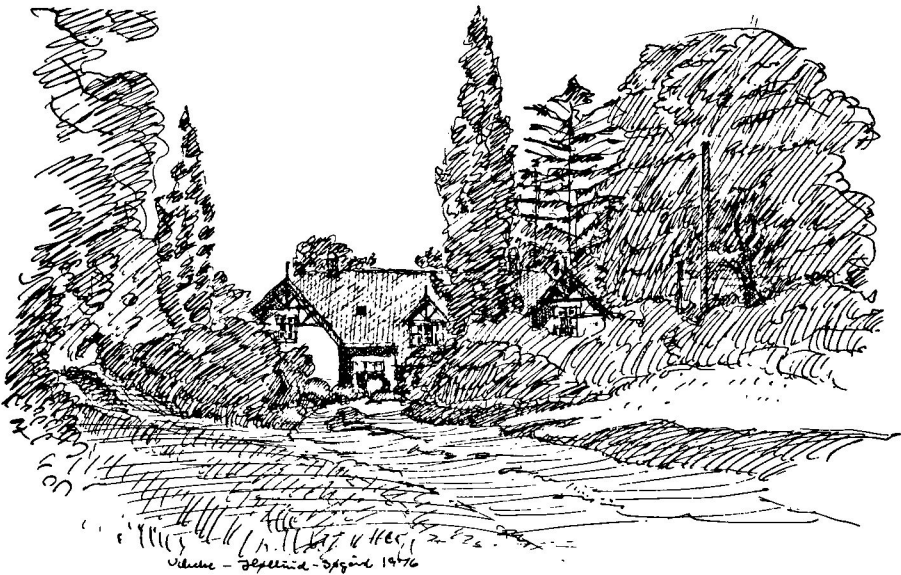
... Der er tydelig forskel mellem Øster Terp, som næsten kun består af store gårde beliggende på en lille bakkeø og Bedsted nede på hedesletten med mange håndværker- og arbejderhuse og lidt præg af en stationsby. Mange af gårdejerne i Øster Terp var enten grundtvigsk eller tysk orienteret. Derimod havde og har det nationalt neutrale Indre Mission stor tilslutning blandt husmænd og landarbejdere i Bedsted. Forskellen mellem Øster Terps og Bedsteds beboere kom blandt andet til udtryk, da man i Bedsted i 1948 og i 1951 besluttede at opføre et andelsvandværk og et andelsfrysehus, gårdejerne fra Øster Terp ville ikke være med. Derimod blev aktierne til det fælles forsamlingshus for de to byer – det er opført i 1937 lige øst for Øster Terp – væsentligst tegnet af gårdejerne. I Bedsted havde man mindre interesse og behov for et forsamlingshus.

Efter genforeningen blev et antal husmandsbrug øst for Bedsted udstykket fra den tidligere domænegård Sivkro. I 1950'erne opdyrkedes flere hundrede hektar hedejord omkring Gravlund vest for Bedsted, et projekt igangsat af Statens Jordbrugsudvalg. Husmandsbrugene her kaldes i Bedsted »den nye by« (9).

Hvorledes en hel egn kan være gennemsyret af folkelig og national symbolik, kan eksemplet Kongeådalen ved Skibelund vise:

... Udsigtspunktet ved Skibelund Krat blev hurtigt efter krigen 1864 det sted, hvor man især samledes for at se over på og mindes »det tabte land«. Står man i dag i Skibelund Krat, ser man først mod nord Askov, hvortil Rødding Højskole i 1865 måtte flytte. Rundt om i krattet står mindestene for tidens folkelige og nationale skikkelser. Nede ved Kongeåen gemmer sig mellem træerne det lille hus »Frihed«, som en storbonde på den tyske side byggede i 1870 for at holde møder og undervisning af sine børn på dansk grund. Neden for krattet ses også bygningerne til en efterskole, startet for sønderjyske unge. Syd for Kongeåen fornemmes endnu tydeligt følgerne af affolkningen i den tyske tid i de få huse og store gårde i kontrast til nordsidens tætte bebyggelse. Og længst ovre i Skodborg ligger de tyske posthus-, skole- og gendarmbygninger bevarede som symboler på deres tid (10).

Ikke engang museet på Sønderborg Slot har en så anskuelig nationalpolitisk udstilling!

Fra Høllund Søgård plantage, anlagt af familien Dalgas 1877, med bygninger opført for den københavnske grosserer Holger Petersen 1907 med arkitekt Valdemar Ingemann som arkitekt. Tegning: Vibeke Dalgas 1976.

Og hvad så?

De nye egnsbilleder har for det første givet mange egne en første samlet formidling af værdierne i de daglige omgivelser. For det andet har planlægningen – som nævnt i indledningen – fået et arbejdsredskab i hænde. Og for det tredje har museerne fået et bedre grundlag for at prioritere deres eget undersøgelsesarbejde. I stort og småt har oversigterne påvist en masse mangler i museernes viden. I en egn kan det være de sidste 100 års gårdbebyggelse eller stationsbyerne, der er ret udokumenterede, i en anden egn kan det være udnyttelsen af en naturressource, en søfarts-tradition eller et kystfiskeri, der er dårligt belyst. Og en tredje egn kan simpelthen have vist sig at være en »hvid plet« på det kulturhistoriske kort.

Hvorledes en beskrivelse af noget kulturhistorisk interessant kan udmøntes i både forslag til konkrete, praktiske skridt – og i forslag til en egentlig etnologisk undersøgelse, viser det sidste eksempel, hentet fra amtsbeskrivelsen over Ribe Amt. I et supplerende katalog over problemer og undersøgelsesbehov siges det bl. a. om de såkaldte »Københavnertagter« – store plantager med tilhørende landsteder eller jagtslotte, som i årene mellem 1880 og 1920 anlagdes af velhavere fra København:

I dag er plantagerne lige så håndfaste realiteter som lyngheden var det for hundrede år siden. Der må derfor rejse sig en række spørgsmål til videre undersøgelser, hvis man skal afgøre hvordan plantagerne i fremtiden skal indgå i planlægnings- og formidlingsarbejde.

Plantageområderne indgår i regionplanlægningen som påtænkt naturparkområde. Der burde laves en registrering af samtlige plantageejendomme, skovarbejderhuse, plantørboliger, avlsbygninger m. m. Fra et kulturhistorisk synspunkt ville det være vigtigt med en undersøgelse af, hvad disse plantager har betydet for de pågældende egne økonomisk, socialt og kulturelt. Har plantageejernes »københavnske« livsstil påvirket de omkringboende gårdejere. F. eks. når der skulle bygges nye gårde og anlægges haver, kunne man tænke sig, at inspiration blev hentet fra de fine plantageejendomme. Hidtil har hedeplantagerens bygningsanlæg – og ikke mindst det levende miljø – været upåagtet.

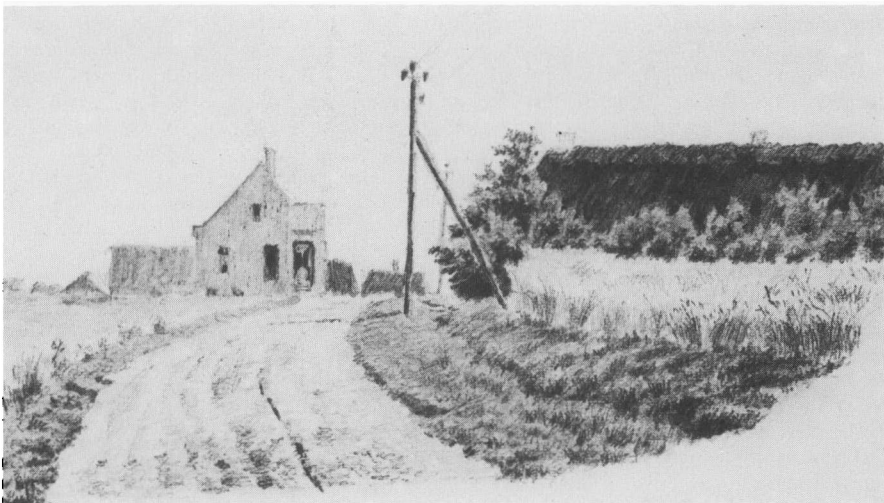
Skal området være en naturpark? – og kan det gå i spænd med erhvervsinteresserne? – Måske havde det været rimeligt, om plantageejerne havde bevaret mere af heden og den oprindelige natur, bl. a. nogle af de gamle egekrat. I hvert fald er det ønskeligt, at de resterende få hedearealer i plantagerne bliver bevaret og plejet. Det samme gælder nogle af de tidligste beplantninger i forrige århundrede, hvor man ofte forsøgte at få specielle fyrrearter og bøgeskove til at gro. De steder, hvor man endnu har sådanne områder, f. eks. på Høllund Søgård, burde man foreslå genplantninger (11).

Konsekvensen af alle de beskrivelser, der er udført og vil blive udført, er forhåbentlig, at kulturhistorien i vore omgivelser kommer til at indgå i den almindelige bevidsthed. Dette er i det lange løb vigtigere, end at dette eller hint bliver bevaret – fordi så mange »almindelige« bevaringsværdier – især fra de sidste 100 år – står og falder med den folkelige forståelse. For det er klart, at ikke alt, hvad der er peget på, kan eller skal bevares. En stationsbygade, et forsamlingshus, en villavej – det kan lade sig bevare, hvis der er faglig argumentation, politisk vilje og økonomisk mulighed. Men andre ting er så knyttet til deres funktion, at det er svært at bevare dem, når de ikke bruges mere. For eksempel et teglværk, et kulgasværk, en industriel mølle . . . Det moderne landbrug har også kun dårligt plads til de traditionelle former for landskabsbrug: vandingsenge, overdrev, marskfenner, husmandsmarker . . .

Bevaring vil derfor i fremtiden kræve en hel vifte af løsninger, gående fra offentlig drift og pleje over økonomisk støtte til særlige erhvervsformer, dispensationer (f. eks. for »marginaljord« som det jo nu hedder) til f. eks. landskabsmuseer eller folkeligt organiseret lokal aktivitet. Men den anden halvdel af kulturhistorien – den levende, ikke-materielle såsom arbejds-traditioner, fællesliv, skikke og traditioner – den kan kun »bevares« gennem dokumentation, mens det er muligt. At der – i modsætning til udgravning af fortidsminder – ikke er alt for gode muligheder for museerne for at udføre dette, er en helt anden historie . . .

Noter:

1 Se endvidere: »Kulturbevaring og dagligt liv«, Statens Museumsnævn 1986. 2 »Fredningsplanlægning: Kulturhistorie, bind 1«, v/Hans Kruse Pedersen og Annelise Walsted, Sønderjyllands amtsråd 1985, p. 132–134. 3 »Fredningsplanlægning: Kulturhistorie, bind 2«, v/Hans Kruse Pedersen og Annelise Walsted, Sønderjyllands amtsråd 1985, p. 207. 4 »Kulturhistoriske bevaringsinteresser, 1: Historisk tid«, v/Peter Dragsbo, Ribe amtskommune 1985, p. 48–50. 5 »Landsbyer og bygningsmiljøer i Vejle amt«, v/Hans Kruse Pedersen, Museumsrådet for Vejle amt & Vejle amtskommune 1984, p. 49. 6 Ellen Damgaard: »Et landskab fortæller kulturhistorie«, i FRAM 1982, p. 7–23, jfr. »Kulturlandskabet i Ringkjøbing amt«, v/Ellen Damgaard, 1983–84. 7 »Vestsjællands amt – et kulturhistorisk bidrag til fredningsplanlægningen«, v/Dorte Haahr Carlsen og Gunnar Solvang, Vestsjællands amtsmuseumsråd 1983, p. 35. 8 Op. cit., Vejle amt, p. 82–83. 9 Op. cit., Sønderjylland, p. 120–121. 10 »De kulturhistoriske bevaringsinteresser – nyere tid«, v/Nina Fabricius og Peter Dragsbo, Fortidsminderådet 1981. 11 »Holsted-Brørup-Vejle-området« v/Inger Tolstrup, i »Kulturhistoriske bevaringsinteresser, 3: Egnsbeskrivelser«, Ribe amtskommune 1985, p. 28–29.

Fortælleverdi fanget af en tegner – den nye brugsforening ved den gamle landsbygade. Tarp v. Esbjerg, tegnet 1898 af Valdemar Boberg.

Summary

Ethnological landscape descriptions: the initial outlines of an image of Denmark as seen by the museums

In recent years museums everywhere in Denmark have tried to give a new and more comprehensive survey of the ethnological development of the various regions and of the landscapes, environments and traces created by this development. The occasion is that the counties have been asked to work out plans for preservation that embrace geological, biological and ethnological interests as well as leisure activities. The counties were no experts on ethnology and hence the local museums got into the picture.

It was quite a new field of activity for the museums to decide what was worth preserving of the history and sociological tendencies of the last 100–200 years. Before they started they had to discuss the various methods. The number of transmitted elements, small and big, from town and country, is so enormous that there is a great danger of being unable to see the wood for trees. A danger that they would start a comprehensive registration of old farms, mills, bridges, fishing grounds, stone walls, moors, and village halls – only to mention a few things that belong to the picture of ‘what is worth preserving in Denmark’. But dots on a map does not give us a general idea of what a region is like. In order to single out what is characteristic and worth preserving in the region in question we need a thorough knowledge of its historical development, including the relevant connections, the interplay of landscape and built-up areas, natural resources, technology, political power, etc.

The article presents a number of examples of the various regional descriptions: descriptions of parishes, landscapes, villages, railway towns, specific phenomena and complex totalities. In their surveys the historians of the museums have had to consider – as well as use – the numerous criteria that exist for what is worth preserving. It is no easy matter to agree on what is worth preserving. Different sections of the population have different views on our surroundings, and researchers as well as grassroots constantly point out new items of value. Traditionally, age, rarity, historical significance, art-historical and environmental value determine what is worth preserving. However, to this list the historians now need to add more ‘ethnological values’, such as utility value (i. e., what did the phenomena mean to the residents or users), value of experience and symbol value, all of which are relevant when we are concerned with the last 100 years, because we are dealing with living people. At the same time these are values that can only be uncovered by more thorough methods, i. e., by ethnological investigations.

Therefore, a key concept in the ethnological descriptions is the value that can be established by the knowledge and qualifications that the museums possess: narrative values, i. e., the information that can be read in town and country as if they were a book or an exhibition.

But the architectural forms and environments of the last 100 years challenge the concept of narrative value since there are two sides to this concept. A completely preserved totality explains a lot about a period, and we are used to considering the unspoiled totalities from a certain period of history particularly valuable: villages, old market towns, etc. And large totalities have been preserved from the last 100 years that give us a precise account of one side of the development: the working-class district of a town, the railway town, the residential suburb. But the last 100 years are a period of change more than any other period. Accordingly, we need to take another view and look at the contrasting environments – at signs of conflict and process – rather than at homogeneous environments. The factory right beside the thatched farmhouse; the small holdings adjoining the manor; small towns where Danish and German, Evangelical and Grundtvigian resorts and symbols face each other.